

TÜRKÇEDE *D*, *T* VE *N* SESLERİNİN TÜREMESİ

JÁNOS ECKMANN

Türkçede etimoloji yolu ile değil, çeşitli fizyolojik veya başka sebeplerle konsonantların türeyebildiğini görüyoruz. Bundan önceki bir yazımızda, türeme konsonantlar üzerindeki çalışmaların henüz çok iptidai bir durumda bulunduğuna işaretle, kelime ortasında *b*, *p* ve *m* seslerinin türemesini aydınlatan bir takım misaller göstermiştik.¹ Adı geçen yazımızın devamı olan bu etüdümüzde ise eldeki eski ve yeni kaynaklardan taranan ve türeme *d*, *t* ve *n*'yi ihtiva eden kelimelerle meşgul olmak istiyoruz.

d, *t*

Kelime ortasında *d* veya *t* bilhassa konsonant + *r*, *r* + konsonant, konsonant + *k*, nadiren de başka sesler arasında türer. Konsonant türemesi neticesinde meydana gelebilen konsonant düğümleri — icabında — araya sokulan bir vokalle çözülür.

1. *l+r*:

Kâşg. *elri* 'oğlak derisi' (Brockelmann, Atalay) ~ Kâşg. *eldiri* id. (a.y.) | Kuman. *eltir* 'Lammfell' (Grönbech, Koman. Wb.) | İbn Müh. *eltirik* 'güzel kürk' (Battal) | Kazan *iltir* 'Lammfell' (Radloff), *ilter* 'kuzu derisi' (R. Gazizov v.b., Tatarsko-russkiy slovar', Kazan 1950). — Bakınız : C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik, 10. § e.

Kâşg. *ilriik* 'üzerlik tohumu, peganum harmala' (Brock., At.) ~ Kâşg. *eldürük* id. (Brock.), *eldrük* id. (At.).

Kâşg. *külre-* 'gürlemek, güldür güldür etmek' (Brock., At.) ~ Kâşg. *küldre-* id. (At.), *küldüre-* 'plumpsen' (Brock.). — Bakınız: Brockelmann, Osttürk. Gram. 10. § e.

Son kaynağı lâtinçe ve italyanca *valeriana* olan *baldıran* kelimesindeki *d* de türeme sestir (G. Meyer, Türkische Studien I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen: SBAk. Wien CXXVIII [1893], 75).

2. *n* (+vokal) + *r*:

Çuvaş. *anăra-* 'bunamak, delirmek' (H. Paasonen, Çuvaş Sözlüğü).

¹ J. Eckmann, Kelime ortasında anorganik *b*, *p* ve *m*-nin türemesi: Türkiyat Mecmuası X (1953), 313—320.

lüğü, İstanbul 1950) | Kazan *añğıralan-* ‘aptallaşmak’ (Gaz.) | Mişer. *añğıra-* ‘aklını kaybetmek’ (Paas.) ~ Çuv. *anDra-* ‘bunamak, delirmek’ (a.y.).

Rus. *general* > Kırg. *candırıl* id. (K. K. Yudaşın, Kırgız Sözlüğü, A. Taymas tercümesi, Ankara 1945).

Bugünkü şeklini alıncaya kadar gelişme yolunu pek takibede-memekle beraber, son merhalede yunanca Πάνορμος’tan gelen *Bandırma* yer adındaki *d*’yi de türeme ses saymak gerekir.

peynir (<fars. *penîr* id.) | Karamanlı *penir* (J. Eckmann, Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar I: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII [1950], 178) ~ Anadolu ağızları *pendir* (AD [=Anadilden Derlemeler]; A. Caferoğlu III [=Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar], 272, VI [=Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar], 301; Ö. A. Aksoy, Gaziantep ağzı I, İstanbul 1945. 25, 73. s.; K. Edip, Urfa ağzı, İstanbul 1945. 129. s.) | Azer. *pendir* (Caferoğlu, 75 Azərb. Lieder “Bajaty”, 72. §). — Bu kelimeyi *penîr* > **pennir* > *pendir* şeklinde izah etmek de mümkündür. Buna karşılık M. Räsänen’in (Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, Helsinki 1949. 231. s.) *pendir* > *pennir* > *penir* şeklindeki izahı yanlıştır.

Kâşg. *sanrı-* ‘saçmalamak’ (Brock., At.) ~ Kâşg. *sandri-* id. (a.y.) | Çağ. *sandırmaq* ‘sersem, şaşkın’ v.b. (Şeyh Süleyman). — Bakınız: Brockelmann, Osttürk. Gram. 10. § e.

sonra ~ Kar. T.L. *sondra* id., *sondrağı-* ‘nachfolgend, später’ (Radl.), Kar. T. *sondrada* ‘zuletzt, am Ende, schliesslich’ (T. Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Kraków 1929).

Kazakçada *n* (ve *m*) ile biten kelimeler ve *-raq*, *-rek* karşılaştırma eki arasında her zaman bir *d* türer, msl. *jaman-d-raq* ‘daha yaman, daha kötü’, *ülkön-d-rek* ‘daha büyük’ (K. H. Menges, Qaraqalpaq Grammar, New York 1947. 68. s.; Räsänen, Lautgeschichte, 233. s.; İ. Paltev, Materialı po kazak-kirgizskomu yazıku, Moskova 1900. 91. s.). Bunun gibi, çuvaşçada tonlu konsonantla biten sıfatlara eklenen *-Daraḥ*, *-Dereḥ* karşılaştırma ekinde görülen *D* de türeme sestir, msl. *avanDaraḥ* ‘daha iyi’ (*avan* ‘iyi’), *numayDaraḥ* ‘daha çok’ (*numay* ‘çok’), *saḫalDaraḥ* ‘daha az’ (*saḫal* ‘az’) v.b. (vokal veya tonsuz konsonant ile biten kelimelere *-raḥ*, *-reḥ* eki eklenir, bk.: S’. A. UḫanDey, Uçebnik çuvaşskogo yazıka dlya russkih, Çeboksarı 1932. 70. s.).

3. $\tilde{n}+r$:

Hakas. *sıñra-* ‘çınılamak’ (N. A. Baskakov—A. İ. İnkijekova-Grekul, *Hakassko-russkiy slovar*’, Moskova 1953) ~ Hak. *sığdıra-* id. (a. y.).

Bar. Alt. Tel. *şañra-* 1. (Tel.) ‘läuten’ (intr.); 2. (Bar.) ‘tönen, lärmén’ (Radl.) [\leq Alt. Tel. Şor. *şañ* ‘Glocke’] ~ Tel. *şañdara-*, *şañdıra-* ‘einen Ton von sich geben, tönen, läuten (intr.)’ (a.y.).

4. $s (+vokal)+r$:

Atebetü ’l-hakayık *asru* ‘çok, pek’ (Arat) | Kuman. *asru* ‘sehr, überaus’ (Grön.) | Çağ. *asru* ‘çok, vafir, ziyade, mebzul’ (Ş. Sül.) ~ Kuman. *astru*, *astri* ‘sehr, überaus’ (Grön.) | Karaim. T. *astri* ‘sehr’ (Kow.).

hasret ~ Karamanlı *hastret* $\chi\alpha\sigma\tau\rho\epsilon\tau$ (’Ηρραωνναμέ, İstanbul 1846, I, 135: 8).

ısr- ~ Anad. *ısdır-* (Caf. IX [=Anadolu illeri ağızlarından derlemeler], 256).

ısrar ~ Anad. *ıstırar* (Caf. I [=Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme I], 185).

kısrak (\leq *kısrak*) ‘atın dişişi’ (Türkçe Sözlük) | Başk. *qısrıraq* (Pröhle: Keleti Szemle V, 253) | Kklp. *qısrıraq* ‘genç kısrak’ (N. A. Baskakov, Karakalpakskiy yazık I, Moskova 1951) | Kırg. *qısrıraq*, *qızırıraq* (Yud.) | Kırım. Kumd. Kazak. *qısrıraq* (Radl.) | Şor. Kuğu. Sağ. Koyb. Kaç. *qızırıraq*, Kuğu *quzaraq* ‘eine junge Stute’ (Radl.) | Hak. *hızırırah* ‘iki yaşında kısrak’ (Bask.—İnk.) | Tuva *kızırak* ‘üç yaşında kısrak’ (A. A. Pal’mbah, Russko-tuvinskiy slovar’, Moskova 1953, s.v. *kobıla*) | Çuv. *kėsre* ‘kısrak’ (Paas.) ~ Kuman. *qıstrıraq* ‘junge Stute’ (Grön.) | Karamanlı *kıstırak* ‘kısrak’ (Fakülte Dergisi VIII, 200). — Bakınız: Menges, Qaraqalpaq Gram. 67. s. not; Räsänen, Lautgeschichte, 52. s.; H. Eren: Fakülte Dergisi VIII, 249.

osuruk ~ Anad. *osduruk* (Caf. IX, 268).

5. $\mathfrak{s}+r$:

maşrapa ‘küpten su almağa yarıyan veya bardak yerine kullanılan kulplu maden kab’ (Türkçe Sözlük) ~ Gagauz. *naştrapa* ‘Kupferkrug’ (N. K. Dmitrijev, Gagausische Lautlehre: Archiv Orientalní V [1933], 100) | Razgrad ağızı *naştrapa* ‘maşrapa’ (Eckmann, Razgrad Türk ağızı: Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I, Ankara 1950. II. s.).

6. $z+r$:

mızrak ‘kargı’ (Türkçe Sözlük) ~ Karamanlı *mızdırak* id. (Fakülte Dergisi VIII, 200).

7. *r+ç*:

Uyg. *yirçi* ‘rehber, kılavuz, yol gösteren’ (Caferoğlu, Uygur Sözlüğü), ‘Führer’ (A. v. Gabain, Alttürk. Gram. s.v.) ~ Uyg. *yirtçi* id. (a.y.). — Gabain (ATGr, 56. s.) *yirtçi* kelimesindeki *t*’yi “sinnlose Konsonanten-Vermehrung” diye vasıflandırarak onun sadece “orthographische Sonderbarkeit” (implâ garabeti) olduğunu zanneder.

8. *r+m*:

tırmık ‘kabartılmış toprağın taşını, çöpünü ayıklamak için kullanılan seyrek dişli tarak biçiminde alet’ (Türkçe Sözlük) ~ Anad. *dırtmık* id. (AD).

Belki *sığirtmaç* ‘sığır çobanı’ (<*sığır*) ve *nahırtmaç* id. (<*nahır* ‘sığır sürüsü’) [SDD (=Söz Derleme Dergisi)] kelimelerinin *-tmaç* ekinde görülen *t* de türeme sestir. — Bakınız: J. Deny, Grammaire, 580. s.

9. *r+g, k*:

çekirge ~ Çağ. *çivürtke* (Abuşka, Vámbéry neşri 58), چيگورتكاي (Ş. Sül.) | Kar. T. *ç’egirt’k’a* (Kow.) | Kazan *sikertke* (G. Bálint, ‘Kazán-tatár nyelvtan [Kazan türkçesi grameri], Budapeşte 1877. 22. s.) | Kazak. *şegertke, şegirtke* (Radl.) | Kklp. *şegertke* (Bask.) | Özb. *çigirtka* (R. Abdurrahmanov, Russko-uzbekskiy slovar’, Moskova 1954, s. v. *sarança*) | Kırg. *çegirtke* (Yud.) | Tar. *çeketkü* (Radl.) | Tel. *çegertki* (a.y.). — Deny (Grammaire, 575. s. 1. not) bu kelimeyi başka türlü izah etmektedir.

kaburğa | Çağ. *qaburğa* (Ş. Sül., Brockelmann, Osttürk. Gram. 49. §) | Kar. T. *kaburğa* (Kow.) | Kazan *kabırğa* (Gaz.) | Noğ. *qawırğa, Kklp. qabırğa* (Bask.) | Özb. *qávurğa* (Abd. s. v. *rebro*) | Kırg. *kabırğa* (Yud.) | Hak. *habırğa* (Bask.—İnk.) ~ Kklp. *qabirtqa, qawirtqa* (Bask.).

Balkar. *keselike* ‘Eidechse’ (Pröhle: Keleti Szemle XV, 228) | Karaçay. *k’eselekke* (Pröhle: KSz X, 109) ~ Kumuk. *kesertki* (Németh: KSz XII, 130) | Tobol *kisertke* (Radl.) | Kazak. *kesertki* (a.y.) | Uçalı Tepter. *kesertke* ‘kertenkele’ (A. A. Yuldaşev, Govor teptyarey Uçalinskogo rayona Başkirkoy ASSR: Gordlevskiy Armağanı, Moskova 1953. 339, 341. s.) | Kklp. *kesirtke* (Bask.) | Bar. *kezeltkü* (Radl.).

— Bu kelimenin diğer şivelerdeki karşılıkları ve aralarındaki münasebetler için bakınız: H. Eren, Türk dillerinde métathèse: TDAY [=Türk Dili Araştırmaları Yıllığı] 1953, 170 v.d., 174 v.d. — *t*'li varyantlar bir **keselke* > **keserke* şeklinden çıkmıştır. Kelimenin temeli olan *kesel* > *keser* Anadolu'da 'kertenkele' mânasında kullanılan *kelez*, *helez*, *hilez* (SDD) kelimelerine bağlanabilir, bunlar ise *kertenkele* kelimesinin sonunda görülen *kele* ve eski Anadolu türkçesinde kullanılan *keler* (Tarama Sözlüğü) ile alâkadardır (Eren, a.e. 171 ile krş.). Hattâ daha ileri giderek *kesel* kelimesinin Tunguz grupundan olan Even (Lamut) lehçesinin *isel* 'kertenkele' (V. İ. Cincius —L. D. Rişes, Russko-evenskiy slovar', Moskova 1952, s. v. *yaşçerica*) kelimesi ile de ilgisi olduğunu söyleyebiliriz (*k* > *0* için Eren, a.e. 171 bk.).

sakırğa | Kâşg. *saqırqu* 'kene, sakırğa' (Brock., At.) | Kitâb al-idrâk *saqurğa* (Caferoğlu) | at-Tuħfa *saqurğa* (Atalay neşri 231, tıpkıbasım 29a kenar) | Tuva *sargı* (Pal'm. s. v. *kleşç*) ~ Çağ. *sağırtqa* 'Zecke' (Radl.), ساغیرتقه (Ş. Sül.).

Semer kand | Kazak. *Samarqan*, *Sēmerkent* | Özb. *Semer kent*, *Samarqand* ~ Kıpçak Özb. *Samartqan* (Menges, Qaraqalpaq Gram. 87-88. s. 60. not).

**sıqırqı* (Küer. *sıqır-*, *sıqqır-*, 'pfeifen' [Radl.], Hak. *sığır-*, Tuva *sıgır-* 'düdük çalmak') > Küer. *sıqırtqı*, *sıqqırtqı* 'Pfeife (zum Pfeifen)' (Radl.) | Tel. Şor. *sığırtqı* id. (a.y.) | Tuva *sığırtkı* 'düdük' (Pal'm. s. v. *svistok*).

süpürge | Kâşg. *süpürgü* (Brock., At.) | İbn Müh. *süpürgü* (Bat.) | K.al-idrâk *süpürge* (Caf.) | Çağ. *süpürgü* (Ş. Sül.) | Azer. *süpürgü* (Radl.) | Kazan *sibirki* (a.y.) | Mişer. *sēberke* 'Egg' (R. Pelissier, Mischär-tatarische Sprachproben: Abh. Pr. Ak. Wiss., Phil.-hist. Kl., Berlin 1919. 43. s.) | Özb. *supurgi* (Abd. s. v. *metëlka*) | Tar. *süpürge* (Radl.) | Tel. *sibirgi* (a.y.) | Hak. *sibirgi* (Bask.—İnk.) ~ Kuman. *sibürtki* 'Besen' (Grön.) | Kar. T. *sibirt'ki* (Kow.) | Kırım *sipirtki* (Radl.) | Tobol *sibirtke* (a.y.) | Bar. *sibirtkül* (a.y.) | Tel. *sibirtqı* 'ein langer Kantschu' (a.y.).

10. *l+g* (>*k*):

Kâşg. *külgü* 1. 'gülüş'; 2. 'kalb sektesi' (Brock., At.) | İbn Müh. *külkü* 'gülme' (Bat.) | Çağ. *külgü* (Ş. Sül.) | Özb. *kulgi* (Abd. s. v. *smeh*) | Kırğ. *külkü* (Yud.) | Hak. *külki* (Bask.—İnk.) v. b. ~ Kâşg.

kültkü 'Schlagenfall' (Brock.), *kültgü* id. (At.) | Kuman. *kültkün* (-n?), *kültkü* 'Gelächter' (Grön.).

11. s+k:

Çağ. *qumursğa* 'karınca' (Ş. Sül.) | Töl. Küer. Koyb. Sart. *qumursqa* (Radl.) | Noğ. *qumursqa*, Kklp. *qumırsqa*, *qumursqa* (Bask.) | Özb. *qumursqa* (Abd. s. v. *muravey*) | Kırg. *qumursqa* (Yud.) ~ Kar. L. T. *qumurstqa* (Radl.) — Bu kelimenin diğer şivelerdeki karşılıkları için bakınız: H. Eren: TDAY 1953, 178.

12. s+l:

Eski tü. Kuman. v. b. *arslan* | Kar. T. *arısın* (Kow.) | Özb. *arılân* (Abd. s. v. *lev*) | Kırg. *arstan* (Yud.) | Tel. *arsılañ* (*arsıl* 'yabani' + *añ* 'av') id. (Radl.) | Tuva *arızılañ* id (Pal'm. s. v. *lev*) | Çuv. *araslan*, *arâslan* (Paas.) ~ Kuman. *astlan* (Grön.)

<*arsal*, *arsıl* 'kumral, konur al' (Kâşg.) + *-an* isimden isim yapma eki. Bakınız: Gy. Németh, Török jövevényyszók [Macarcada Türkçe kelimeler]: Melich-Emlékkönyv [Melich Armağanı], Budapeste 1943. 294—295. s.

Kar. Kazan. Kırım. Tob. Bar. *aslam* 'Vorteil, Nutzen, Gewinnst, Zinsen, Prozente' (Radl.), Kazan *aslamçı* 'seyyar satıcı' (Gaz.) ~ Kuman. *astlam* 'Vorteil, Zinsen' (Radl.), *astlan* 'Wucher, Zins' (Grön.), *astlançı* 'Zwischenhändler, Wiederverkäufer, Wucherer' (a.y.).

besle- | K. al-idrāk *bisle-* 'terbiye etmek' (Caf.) | at-Tuḥfa *besle-* (At.) | Kar. T. *b'es'la-* (Kow.) ~ Kuman. *bestle-* (Grön.).

uslu | at-Tuḥfa *uslu* 'akıllı' (At.) ~ Kuman. *ustlu* 'klug' (Grön.).

13. l+vok.+z:

palûze (<fars. *pālūde*) 'bir çeşit pelte tatlısı' (Türkçe Sözlük) | Anadolu *pelûze* 'nişasta ve şekerden yapılan tatlı' (Caf. I, 195) ~ Anad. *peldüze* id. (a.y.). — Bu sonuncu şeklin *palûze* > **pellûze* (uzun vokalin kısalması neticesinde konsonantın uzaması) şeklinden *ll*'nin dissimilasyonu ile meydana geldiği de mümkündür.

Kelime sonunda *d* veya *t* şu konsonantlardan sonra türer :

1. *n*'den sonra :

Fars. *āsān* 'kolay' > Anad. Terekeme *hasant* id. (Caf. III, 256). Anad. *avgın*, *avgun* 'lağım, yer altında su yolları' (AD) ~ *avgant* id. (a.y.).

Anad. *çen* ‘ceviz içi’ (SDD) ~ *çend*, *çent*, *çenet* ‘ceviz, fındık gibi kuru meyvaların içi’ (a.y.).

Anad. *gölben* ‘su birikintisi’ (SDD) ~ *gölbent*, *gölbet* ‘küçük su birikintisi’ (a.y.).

Anad. *keben* 1. ‘dağlar arasındaki dar geçit’; 2. ‘merdiven’ (SDD) ~ *kebent* ‘ayak ayak çıkılan ctrafi taşlık dar yol’ (a.y.).

leşen (<fars. <yun. λεκάνη) | Kazan *legen* (Gaz.) | Başk. *ilegen* ‘cuvette’ (Dmitriev: JA CCX, 222) | Türkî *ligen* ‘a copper platter’ (G. Raquette, Eastern Turki Grammar: MSOS XVII, 223) ~ Sart. *legend* ‘Schüssel’ (Vámbery: ZDMG XLIV, 242, No. 371).

Fars. osm. *pāsbān* ‘watchman, warder, sentry, guard’ (Red-house), ‘gece bekçisi, pazvan’ (M. N. Özön, Osmanlıca-Türkçe Sözlük) > *pazvant* ‘çarşı bekçisi’ (Türkçe Sözlük).

Çuv. *saman* (<ar. *zamān*) ‘zaman’ (Paas.) ~ Çuv. *samant* ‘an, lâhza’ (N.K. Dmitriev, Russko-çuvaşskiy slovar’, Moskova 1951, s. v. *moment*). — Dmitriev lûgatinde *saman* şekli yoktur, ‘zaman’ mânasında *vâhât* (<ar. *vakt*) kaydedilmiştir (s. v. *vremya*). J. Benzing (Tschuwaschische Forschungen IV: ZDMG XCVI [1942], 437) *samant* şeklinin sonunda görülen *t*’nin *samanra* ~ *samantra* ‘schnell’ lok. halinde türeyip nominative de sirayet ettiğini mümkün görmektedir. Benzing’in bu fikrine iştirak edilebilir.

sapan ~ Karamanlı *sapant* (Fakülte Dergisi VIII, 200) | Azer. *sapant* (Caferoğlu, 75 Azärb. 72. §).

Anad. *semen* ‘hamur tahtası’ (SDD) ~ *sement* id. (a.y.).

Kâşg. *yağan* ‘fil’ (Brock., At.) | Kut. Bilig *يفان* (Fergana 249: 3, 11), *يفان* (Mısır 197: 10, 198: 1), *yañgan* (Arat neşri 342. s.) | Ateb. *yağan* (Arat) | İbn Müh. *yağan* (Bat.) ~ Çağ. *ygant* (Ş. Sül.). — Bakınız: Brockelmann, Osttürk. Gram. 10. § d; A. B. Taymas: Türkiyat Mecmuası XI (1954), 81.

2. *p*’den sonra :

Fars. *tāb* ‘hararet’ > Qiliç Özb. *tapt* ‘heat’ (G. Jarring, The Uzbek Dialect of Qilich, Lund—Leipzig 1937. 53. s.).

sarp ~ Anad. *zarpt* ‘sarp, çetin’ (Caf. I, 215).

3. *s*’den sonra :

Eski tü. *bars*, *baars* ‘Tiger || kaplan’ (Gabain, ATGr) | Kâşg. v.b.

bars ‘pars’ ~ Kar. L. *barst* (Radl.). Kowalski’de yalnız *bars* kaydedilmiştir.

Anad. *caris, carız* ‘yaramaz, çok bilmiş, daima ağlıyan (çocuk)’ (SDD) ~ *carist* id. (a.y.).

fes ~ Anad. *fest* (Caf. VII [=Kuzey-doğu illerimiz ağızlarından toplamalar], 320).

Ar. *nafs* ‘nefes’ > Kar. T. *nafst* ‘Hauch, Odem’ (Kow.).

n

Bu ses dental (*d, t*) ve alveolar konsonantlardan (*ş, c, ç*) önce türer.

1. *d* ve *t*’den önce :

çatı ~ Anad. *çantı* (SDD, AD), *çandı* (AD). AD’de kaydedilen *çamdi* id., *çandı* şeklinden dissimilatio yolu ile meydana gelmiştir.

Kâşg. v.b. *etek* ~ Türkm. *entek* id. (Baskakov, Karakalp. yaz. 397).

fırsat, fursat ~ Anad. *fursant, hirsant hursant* (Kowalski: Encyclopédie de l’İslâm IV, 982, 51. §), *fırsant* (Caf. III, 247, V [=Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar], 233, VI, 279) | Karamanlı *fırsant, fursant* (Fakülte Dergisi VIII, 200) | Kırım *fırsant* (Radl.).

Azer. Tebriz ağzı *fırtih* ‘Nasenschleim’ (Caferoğlu, 75 Azärb. 72. §) ~ Gence ağzı *fındırh* id. (a.y.).

hasat (ar. حصاد) ~ Anad. Terekeme *hasant* id. (Caf. V, 243).

Anad. *idris* ‘vişne aşılana yaban kirazı’ (SDD) ~ *endirez* ‘yaban kirazı’ (a.y.).

kadar ~ Anad. *gender* (Caf. III, 250).

Anad. *ödül* ‘güreşlerde veya at yarışlarında başta gelenlere verilen bahşiş, mükâfat’, *üdü* ‘düğün hediyesi’ (SDD) ~ *öndül* ‘düğün davetlilerinin düğüne götürdükleri hediye’ (a.y.).

Anad. *puğut* ‘mısır veya leblebi unu ile ince şeker karıştırılarak yapılan tatlı’ (SDD) ~ *puğunt* id. (a.y.).

Semadire (<yun. Σαμοθράκη) ‘Ege denizinde bir ada’ (R. Duyuran, Batı Anadolu arkeoloji haritası, İzmir 1952. 17. s.), *Semāderek* id. (J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, İstanbul 1921. 1076. s.) ~ *سمندره* *Semendire* (İ. P. Panagiotis, Λεξικὸν ἑλληνο-τουρκικόν, İstanbul 1898. 2046. s.), *Semendrek* (Redhouse, 1078. s.; R. bu şeklin halk dilinde kullanıldığını kaydeder).

Rus. *sereda* ‘abgeteilter Winkel, Bretterverschlag’ v.b. (Pawlowsky) > Kazan *sündere*, *sendre* ‘Pritsche’ (Räsänen 62), *sündere* ‘Hängeboden’ (Radl.), *sendere* id. (Gaz.) | Başk. *hendere* (Räs. 62) | Mişer. *sendere* (Paas.) | Çuv. *senDere* ‘asma yatak’ (a.y.).

Kâşg. *uğut* ‘Malz’ (Brock.), ‘içki yapılan bir çeşit hamur’ (At.) | Şor. Türkî *uğut* ‘Malz’ (Radl.) | Kırg. *ugut* ‘malt, arpa küspesi, arpa posası’ (Yud.) | Anad. *uğut*, *uut*, *uhut* ‘herhangi bir suretle çimlenmiş buğday veya arpa çimini kaynatarak pekmezle yapılan bir tatlı’ (SDD) ~ Anad. *uğunt* id. (a.y.).

2. *ş*’den önce :

maşer (ar. محشر) ~ Anad. Elâzığ *menşer* (< **maşer*, **meşer*) id. (Caf. VI, 296), Terekeme *menşer* (Caf. IX, 263).

meşhur (ar. مشهور), Anad. *meşur* (Caf. VI, 297) ~ Anad. *menşur* id. (Caf. I, 190, VI, 296), *manşur* (Caf. VI, 295) | Razgrad *menşur* (Eckmann, a.e. 33. §) | Karamanlı *menşur* (Fakülte Dergisi VIII, 200).

3. *c* ve *ç*’den önce :

Frans. *abat-jour* ‘lamba siperi’ > *pancur* ‘aynaları açılır kapanır yatay tahtalardan meydana getirilmiş pencere kanadı, ki gereğine göre güneşi ve rüzgârı önlemeğe veya ışığı azaltmağa yarar’ (Türkçe Sözlük). — Bakınız: Meyer, a.e. 44; A. Tietze, Formale Veränderungen an europäischen Lehnwörtern im Türkischen: Oriens V (1952), 261.

Uyg. *awıçqa awıçğa* ‘Greis’ (Gabain, ATGr) | Kuman. *abuşqa*, *abişqa* ‘alt, bejahrt’ (Grön.) | Çağ. *abuşqa* ‘er, zevç’ (Ş. Sül.) | Tobol *abuşqa* ‘Mann, Bauer’ (Radl.) | Bar. *amişqa* ‘Greis, alter Mann’ (a.y.) | Tel. *abişqa* (a.y.) | Küer. *autsqa* (a.y.) | Koyb. Kız. *abısqa* (a.y.) | Çuv. *uBäşka* ‘koca, zevç’ (Paas.) ~ Uyg. *awıncqa* ‘Greis’ (Gabain, ATGr).

Kâşg. *alaçu* ‘Zelt’ (Brock.), ‘alaçuk, çadır’ (At.) | Uyg. *alaçu* (Caferoğlu, Uyg. Sözl.) | Tuva *alajı* (Pal’m. s.v. *laçuga*) | Çağ. *alaçuq* (Ş. Sül.) | Kar. T. *alaçıh* ‘Laubhütte, Versteck’ (Kow.) | Kazan. Kazak. Kırım *alaçıq* ‘Hütte aus Zweigen, Sommerküche in Dörfern’ (Radl.) | Azer. *alaçıq* ‘die Filzzelte der in Transkaukasien nomadisierenden Tataren’ (a.y.) | Kırg. *alaçıq* ‘kulübe, salaş’ (Yud.) | Kklp. *ılaşıq*, *laşıq* (Bask.) | Hak. *alaçıh* (Bask.—İnk.) | Kaç. *alaçıq* ‘Rinden-

jurte' (Radl.) | XIV—XIX. asır Türkiye tü. *alacuk, alacık, alaçık, alaçuk* 'göçebe çadırı, kıldan keçeden çadır, çardak' (Tarama Sözlüğü) | Anad. *alacık, alaçık, alaçık, alaçık* 'çalı çırpıdan, sazdan veya ağaç dallarından yapılan kulübe' (SDD) | Çuv. *las'* 'avlı içinde bulunan ve bira için kullanılan bir binadır ki yaz mevsiminde mutfak veya yatak odası vazifesini görür' (Paas.) ~ Alt. Tel. *alançiq* 'Rindenjurte' (Radl.) | Küer. *alandzığ* 'leichte Hütte' (a.y.) | Anad. *alançık* 'alacık' (SDD). — Bu kelime türkçeden farsçaya da geçmiştir. Tarama Sözlüğüne göre (II. cilt) Mevlâna Celâleddin Rûmî'de *alaçuc* şeklinde geçer. Modern farsçadaki şekilleri *âlâçaq, âlâçuq, âlâçiq'* tir. Bakınız: J. Németh: Acta Orientalia Hung. III (1953), 15.

Anad. *eğmeç* 'meyva ağaçlarının dallarını çekmek için kullanılan ucu iğri ağaç' (SDD) ~ *eğmenç* id. (a.y.).

Anad. *hamacük, hamecik, hameçik, hamitçik* 'bezden yapılmış çocuk bebeği' (SDD) ~ *hamençük* id. (a.y.).

Ar. *علاج* 'ilâc' > Tar. *helenç* 'Mittel, Hilfsmittel' (Radl.).

Anad. *ispiçer* (<ital. *speziale*; Meyer, a.y. 15) 'eczacı' (AD) ~ *ispençiyar* 'a dispenser, apothecary, chemist' (Redhouse).

Anad. *kalıç, kaluç* 'orak, küçük orak' (SDD) ~ *kalınç, kalunç* id. (a.y.).

Kazan *küçele* '(gesponnene) Wolle' (Radl.) ~ Çuv. *kenC'ele* 'eğirmek için öreke üzerine sarılmış yün (yapağı)' (Paas.).

Eski tü. Kâşg. Çağ. v.b. *qılıç* 'kılıç' | Tar. Özb. *qiliç* | Kazak. Alt. Şor. Kuğu. Kumd. *qılış* (Radl.) | Sağ. Koyb. *qılıs* (a.y.) | Kklp. *qılış* (Bask.) | XV. asır. Türkiye tü. *kılıç* (Tarama Sözlüğü) | Anad. *kılıç* 'saban ökçesini oka bağliyan ağaç parçası' v.b. (SDD) ~ Anad. *kılınç* 'kılıç' ve 'sabanı ok ile eneğe bağliyan çivi' (a.y.), *gılınç* 'kılıç' (Caf. VI, 282) | Karamanlı *κηλήντζ* *kılınç* ('Ηρφανναμέ II, 26: 16).

Çağ. *qırğıç* (<*qır-* 'abkratzen') 'der Bodensatz, der sich am Boden des Kessels bildet und der abgekratzt werden muss' (Radl.) ~ Çağ. *qırğınç* id. (a.y.).

meclis ~ Anad. *mencilis* id. (Caf. I, 190, VI, 296), *menclis* (J.Thúry, A kasztamuni-i török nyelvjárás [Kastamonu Türk ağzı], Budapeşte 1885. 16. s.) | Karamanlı *menclis, mencilis* (Fakülte Dergisi VIII, 200).

Rus. *moçalo* 'lif, hamam lifi' > Kazan *munçala* id. (Gaz., Radl.) | Çuv. *mun'C'ala* 'ihlamur lifi' (Paas.).

Anad. *paltacık* (<*balta-cık*) ‘değirmen taşını çeviren demir mil’ (SDD) ~ *paltancık* id. (a.y.).

palyaço (<ital. *pagliaccio*) ‘panayır tiyatrolarında ve sirklerde güldürücü rol oynayan acayip kılıklı oyuncu’ (Türkçe Sözlük) ~ Anad. *palyanço* id. (Tietze: Oriens V, 261).

piliç ~ Anad. *pilinç* id. (SDD).

Anad. *polç* ‘erkekliği olmıyan adam’, *poluç* ‘enenmiş insan veya hayvan’, *puluç* fitıklı, hayası şiş kimse’ (SDD) ~ *pulunç* ‘bir hayası burulmuş öküz’ (a.y.).

Ar. شجرة *şacara* > Kırg. *sancıra* ‘şecere, soy sop’ (Yud.).

Anad. *silbiç*, *silbiş*, *silmiç*, *silniç* ‘beşiğe konulan küçük çocuk lâzımlığı’ (SDD, AD) ~ *silbinç* id. (a.y.).

Anad. *siyeç* ‘bahçe etrafındaki çalı çırpı, çit’ v.b., *siyiş* ‘duvar’ (SDD) ~ *siyenç* id. (a.y.; K. Edip, Urfa ağzı). — Kazak. *ciek*, *ciyek* ‘Saum, Rand, Verbrämung, Ufer’ (Radl.) | Kklp. *ciyek*, *siyek* ‘kenar, hudut’ (Bask.) kelimesinin *siyeç* kelimesiyle alâkası vardır.

suç ~ Anad. *sunç* id. (Thúry 16; Thúry *sunç* kelimesinin “Karaman ve Hudavendigâr” ağzlarında kullanıldığını kaydeder).

Anad. *teç*, *teş*, *teçt*, *test* (<ar. طست *tast*) ‘büyük çamaşır leğeni’ (SDD) ~ *tinç* ‘leğen’ (a.y.).

Anad. *toç* ‘sınır; taşlardan yapılmış sınır işareti; iki tarla arasındaki hududu teşkil eden toprak kabartma’, *tuç* ‘sınır gibi uzanıp giden yerden biraz yüksek toprak kabartısı, sınır işareti’ v.b. (SDD) ~ *tonç*, *tunç* ‘iki tarla arasındaki tümsek toprak, sınır’ (a.y.).

Kâşg. İbn Müh. Abu Hay. Kuman. Çağ. *tuç* ‘tunç’ | Kar. T. *tuç* (Kow.) | Kazan *tuç* (Radl.) | Azer. *tuj* (Caferoğlu, 75 Azärb. 70.Ş) | XIV—XIX. asır Türkiye tü. *tuç* (Tarama Sözlüğü) | Anad. *tuç* (Caf. IX, 281; Aksoy I, 50; K. Edip), *tuc*, *tuj* (Caf. III, 282) ~ Türkiye tü. *tunç*. — Bakınız: H. Eren: Fakülte Dergisi VIII, 246.

*

Konsonant türemesi yalnız türkçeye has bir hususiyet değildir, türeme (sekunder, anorganik) seslere türkçeden başka dillerde de raslanır. Meselâ Hind-Avrupa dillerinde *d* ve *t*’nin bilhassa *l-r*, *n-r*, *s-r*, *ş-r* ve *s-l* arasında türediği malûmdur.¹ Yukarıda sıraladığımız

¹ P. Fouché, Études de phonétique générale, Paris 1927, bilhassa 53—54, 67—68 ve 77—79. s.

misallerden anlaşılacağı gibi, türkçede *d* veya *t* yalnız bu konsonantlar arasında değil, başka sesler yanında da türeyebilir, yani *d*, *t* türemesinin şartları Hind-Avrupa dillerine nispetle türkçede daha müsaittir.

Sekunder konsonantlar türemesinin sebeplerini izaha çalışan fonetikçiler çeşitli nazariyeler ileri sürmüş bulunmaktadırlar. Biz bunlar üzerinde duracak değiliz. Umumiyetle konsonant türemesinin başlıca sebebi olarak, boğumlanma hareketleri arasındaki sinkronizmin bozulması kabul edilmektedir. Meselâ *lr > ldr*, *sr > str*, *şr > ştr*, *zr > zdr* şöyle izah olunabilir: Dilin ucu *r*'yi boğumlamak için diş yuvalarına yaklaşır, fakat hemen titremeğe başlamaz. Bu gecikme neticesinde meydana gelen hafif kapantı (alm. Verschluss) kuvvetlenerek *d* veya *t*'nin türemesine sebep olur. *nr > ndr* ve *ñr > ñdr* hâdisesi de buna benzemektedir: *n* veya *ñ*'nin boğumlanması sırasında husule gelen kapantı açılmadan önce damak perdesi (velum palatinum) kalkar; bu arada *n*, *ñ* ile müteakip ses arasına bir diş kapantılısı (*d*) sokulur. Diğer seslerden *r*, *s*, *l* ile *g*, *k*, *ç*, *m* arasında türeyen diş kapantılısının meydana gelişini ise şu şekilde düşünebiliriz: *r*, *s* veya *l*'den *g*, *k*, *ç*, *m*'ye geçebilmek için *r*, *s*'deki aralığın (alm. Enge) ve *l*'deki yan aralığın kapanması şarttır. Kapanma hareketi *g*, *k*, *ç*, *m*'nin boğumlanmasından önce vuku bulursa, bu, önceki seslere uygun bir kapantılısının (*d*, *t*) türemesine yol açar.

Kelime sonunda *t* türemesinin sebebini kelime sonundaki *n*, *p*, *s*'nin fazla kuvvetle telâffuzunda aramak gerekir, msl. *sapan > *sapann > sapant*; *caris > *cariss > carist* v.b. Fakat ses türemesine başka âmil-ler de iştirak edebilir (çuv. *samant*).

Sekunder *n*'nin türeyişine gelince, bunu sekunder *m*'nin türeyişi gibi izah etmek mümkündür: Diş sesinin boğumlanması tamamlanmadan önce damak perdesi inerek ağız yolunu kapadığı için, akciğerden gelen hava burundan geçmek zorunda kalınca bir burun sesinin türemesine sebep olur (Türkiyat Mecmuası X, 319 ile krş.).

